

Renata Rodak
Kraków

Co komunikuje przyimek? (Propozycja analizy przyimków w płaszczyźnie komunikacyjnej na tle innych ujęć)

Odpowiedź na postawione w tytule pytanie nie jest ani prosta, ani jednoznaczna z wielu powodów. Stosunkowo długa tradycja badawcza dowodzi tylko, że przyimek (czy też wyrażenie przyimkowe / konstrukcja przyimkowa) stanowi swoisty fenomen. W ramach dotychczasowych rozważań nie zdołano bowiem do końca „okiełznać” niepokornej natury przyimka. Problematykę opisu znaczenia przyimków, a więc ich funkcji semantycznej, komplikuje niejednoznaczny status gramatyczny przyimka. Pytanie, czy jest to morfem, czy samodzielny wyraz? Czy jest to element autonomiczny, czy zależny w stosunku do morfemu przypadku? Także w teorii części mowy przyimek jest różnie definiowany, w zależności od przyjmowanych przez badaczy kryteriów klasyfikacji. Kryterium morfologiczne pozwala określić go jedynie jako nieodmienną część mowy. Zgodnie z kryterium syntaktycznym¹ przyimek jest leksemem syntagmatycznym (tzn. syntaktycznie niesamodzielnym, niemogącym funkcjonować jako samodzielne wypowiedzenie), synsyntagmatycznym (niemogącym pełnić samodzielnie funkcji składnika wypowiedzenia, a łączącym się obligatoryjnie z innym leksemem autosyntagmatycznym), jest konektorem niezdaniovym (tzn. wskaźnikiem relacji syntaktycznych, ale takim, który nie łączy wyrażań zdaniowych) wskazującym na zależność syntaktyczną grupy imiennej. Trzecie kryterium – semantyczne, dotyczące stopnia samodzielności znaczeniowej leksemu, określa przyimek jako leksem synsemantyczny, inaczej współznaczący / niepełnoznaczny². W związku z tym niektórzy zaliczają przyimki do tzw. wyrazów funkcyjnych (pomocniczych). Przyczyną włączania przyimków do klasy leksemów funkcyjnych na płaszczyźnie formalnosyntaktycznej języka jest, według Henryka Wróbla, fakt, iż przyimki (podobnie jak spójniki i tzw. relatory) są operatorami formalnosyntaktycznymi, czyli wykładnikami relacji między łączonymi wyrażeniami. Ich funkcja wobec wyrazów autosemantycznych polega na tym, że przekształcają

¹ Por. R. Laskowski, *Podstawowe pojęcia morfologii*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczakowa, R. Laskowski, H. Wróbel, PWN, Warszawa 1984.

² Por. T. Milewski, *Językoznawstwo*, PWN, Warszawa 1965.

inne jednostki w struktury (np. przyimki przekształcają rzeczowniki w tzw. wyrażenia przyimkowe, które dopiero w tej postaci mogą zajmować w zdaniu określoną pozycję syntaktyczną) lub sygnalizują status syntaktyczny jednostek (np. przyimki sygnalizują upodrzędzenie rzeczownika wobec odpowiedniego nadrzędnika)³.

Funkcja semantyczna przyimków polega na reprezentowaniu tzw. znaczeń stosunkowych w semantycznej strukturze zdania. Funkcja ta jest powiązana z miejscem przyimka w strukturze semantyczno-syntaktycznej wypowiedzenia. Niewątpliwie analiza płaszczyzny znaczeniowej pozostaje najbardziej dyskusyjną.

Przyimki, ta na pozór mało atrakcyjna klasa jednostek językowych, doczekały się jednak obszernego opracowania. W bogatej literaturze dotyczącej semantyki przyimków zarysowują się różne stanowiska metodologiczne. Dwie główne wyrażnie różne orientacje to orientacja strukturalistyczna i kognitywna. Renata Przybylska w jednym z artykułów wymienia jeszcze, choć w pewnym uproszczeniu, kilka podejść do analizy semantycznej przyimków, podając jednocześnie w wątpliwość niektóre rezultaty tych analiz. Każda z tych metodologii, bazując na odmiennych podstawach teoretycznych, wypracowuje ostatecznie odmienne wyniki, przedstawiane niekiedy jako obiektywnie różne⁴. Należą tu: 1) podejście deskryptywne; 2) podejście strukturalne nawiązujące do pojęcia nacechowania; 3) analiza składnikowa; 4) ujęcia logiczne; 5) podejście funkcjonalne; 6) metoda subkategoryzacji kontekstu przyimka; 7) ujęcie kognitywne. Za najmniej skuteczną autorka artykułu uważa dominującą w rozmaitych słownikach metodę czysto deskryptywną. Niepokojąca jest już sama liczba typów użycia czy też tzw. sensów znaczeniowych, odmienne wytyczanie granic podziału między wyodrębnionymi typami oraz brak uporządkowania wskazywanych znaczeń przyimka. Ponadto tego rodzaju intuicyjne opisy leksykograficzne nie mają odzwierciedlenia w żadnym modelu teoretycznym języka⁵. Metoda strukturalna opisu przyimków polega na próbie przeniesienia aparatu metodologicznego fonologii strukturalnej na grunt semantyki. Dotyczy ujęcia różnych sensów przyimka w system opozycji binarnych, w których poszczególne przyimki zostają opisane jako nacechowane pozytywnie lub nienacechowane ze względu na rozpatrywany parametr semantyczny (tzw. dymensję). Głównym problemem w tej metodologii jest jednak poprawne wytypowanie tych parametrów semantycznych, które rzeczywiście odgrywają rolę w charakterystyce semantycznej przyimków. W tym wypadku wielu opisom można zarzucić arbitralność. Wśród badaczy ujawniają się bowiem znaczne różnice w doborze parametrów semantycznych i ich wzajemnym uporządkowaniu. Niejasna bywa też motywacja wyboru i eksponowania takiego a nie innego zestawu

³ H. Wróbel, *Co to są leksemy funkcyjne?*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Toruń 1995.

⁴ R. Przybylska, *Podejścia metodologiczne w opisie semantycznym przyimków*, [w:] *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, red. M. Grochowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005, s. 149.

⁵ *Ibidem*, s. 149.

cech semantycznych przy pomijaniu innych⁶. Często jako uzupełniająca metoda strukturalistycznego opisu znaczenia przyimków pojawia się analiza składnikowa (komponencjalna). Zakłada ona, że system relacji (przestrzennych) wyrażanych przez przyimki można „rozłożyć” na pojęcia prostsze, minimalne, następnie pogrupować je w jeden parametr semantyczny, co w rezultacie pozwoli odtworzyć całą siatkę prostszych pojęć, budujących w rozmaitych konfiguracjach strukturę semantyczną poszczególnych przyimków. Pożądane byłoby w tym opisie, według Przybylskiej, wyłonienie cech semantycznych mających status uniwersaliów językowych⁷. W badaniach często pojawia się także podejście funkcjonalne, w którym analiza ukierunkowana jest od sensu do tekstu, czyli od pojęć do sposobów ich wyrażania w języku. Punktem wyjścia jest tu pewien zestaw obiektywnie, pozajęzykowo danych relacji przestrzennych czy innych w rzeczywistym świecie, do których dobiera się odpowiednie przyimki jako dostępne w repertuarze danego języka środki wyrazu – jednostki symboliczne. Takie podejście dominuje w pracach konfrontatywnych. Zrozumiałe jest krytyczne odniesienie Przybylskiej wobec ujęć logicznych, próbujących wykorzystywać aparat metodologiczny logiki do opisu semantyki przyimków. Uważa ona, iż

przyimki nie mogą być traktowane jako operatory logiczne, choćby z tego względu, że aparat metodologiczny logiki nie jest w stanie uchwycić płynności i nieostrości oraz naturalnej wieloznaczności znaków językowych, nie radzi sobie też z różnymi przesunięciami semantycznymi jednostek symbolicznych, takimi jak np. metonimia czy metafora, a takie właśnie modyfikacje podstawowych sensów są dla semantyki przyimków typowe⁸.

Konfrontacja metodologiczna, poprzez wskazanie ograniczeń metody kontekstualistycznej, pozwala przedstawić zalety podejścia kognitywnego w opisie semantyki przyimków. Główny problem stanowi tutaj określenie granic kontekstu istotnie wpływającego na aktualne znaczenie przyimka. W niektórych opracowaniach kontekst ten jest bardzo wąski lub, wręcz przeciwnie, bardzo szeroki. Ponadto przedstawiane w pracach różnych autorów subkategoryzacje dotyczą zarówno prawostronnego (nominalnego), jak i lewostronnego kontekstu przyimka (głównie czasownikowego). Według Przybylskiej, główną zaletą podejścia kontekstualistycznego jest to, że uzyskane w ten sposób charakterystyki ograniczeń łączliwości przyimka dostarczają obiektywnych danych, weryfikowalnych metodą substytucji składników kontekstu. Jednak w wielu wypadkach, jak sama twierdzi, metoda subkategoryzacji zawodzi, o ile ogranicza się ona do subkategoryzacji składników kontekstu na poziomie ich podstawowych, systemowych znaczeń leksykalnych. Badania nad przyimkami pokazują, że wpływ kontekstu na znaczenie przyimka jest bardzo istotny, ale dokonuje się na głębszym poziomie budowy języka, mianowicie na poziomie konceptualizacji⁹. Badaczka zwraca uwagę, że każdy przyimek ewokuje

⁶ R. Przybylska, *Podejścia metodologiczne...*, s. 150–151.

⁷ *Ibidem*, s. 151.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 152–154.

pewną sobie właściwą strukturę konceptualną, prymarnie opartą na określonym schematycznym wyobrażeniu przestrzennym relacji. W uaktywnieniu danej struktury konceptualnej równocześnie i w jednakowym stopniu uczestniczą te elementy przekazu językowego, które wnoszą informacje eksplcytne, jak i to wszystko, co jest tylko implikowane lub inferowane z kontekstu. Przybylska podkreśla także, że struktura konceptualna relacji przestrzennej oznaczanej danym przyimkiem nie przekłada się w prosty sposób na strukturę powierzchniową, gramatyczno-semantyczną wyrażen językowych. Nie ma bowiem oczekiwanego wzajemnego izomorfizmu między strukturami konceptualnymi a strukturami powierzchniowymi z poziomu wyrażania. Obserwowany rozdziew bierze się między innymi z różnego stopnia eksplicytności czy implicytności przekazywanej informacji, z działania mechanizmów metonimii i kondensacji semantycznej itd. Z tego względu stosowanie metody subkategoryzacji kontekstu jako metody samodzielnej lub jedynej może okazać się, według Przybylskiej, w analizie semantycznej przyimków zwodnicze¹⁰.

Jak widać, postulowane rozmaite sposoby analizy i całościowego ujęcia problematyki przyimka i wyrażen przyimkowych nie przyniosły dotychczas oczekiwanych lub przez niektórych pożądaných rezultatów. Nie należy tutaj jednak mówić o konkurencji różnych orientacji metodologicznych i badawczych. Podstawowa zasada konkurencji głosi, że wygrywa najlepszy. Jednakże kwestii efektywności tego rodzaju badań nie należy rozstrzygać w tej płaszczyźnie aksjologicznej. W ramach różnych metod badawczych inne czynniki i wartości okazują się relewantne w procesie analizy, niekiedy inaczej formułowany jest cel badań, a w konsekwencji otrzymywany inny rezultat. Nie powinno to jednak być powodem całkowitej dyskryminacji którejs z nich, a raczej motywacją do dalszych dociekań.

Głosem w niniejszej dyskusji jest propozycja analizy przyimków i wyrażen przyimkowych w płaszczyźnie komunikacyjnej uwzględniającej nieco inne funkcje jednostek językowych w procesie komunikacji.

Celem gramatyki komunikacyjnej jest opis organizacji i generowania przekazu komunikacyjnego oraz procesu jego odbioru. Podobnie jak inne gramatyki funkcjonalne, gramatyka komunikacyjna obejmuje więc dwa kierunki procesu werbalnego: kierunek produkcji komunikatów przez nadawcę oraz kierunek odbioru przez odbiorcę wyprodukowanego tekstu rozumianego jako złożony komunikat¹¹. Analiza powinna dotyczyć więc pozycji i związanej z nią funkcji przyimka w danym komunikacie. W odróżnieniu od ujęć tradycyjnych, gramatyka komunikacyjna równocześnie z analizą formalną ujmuje także standardowe komponenty znaczeniowe i funkcjonalne. Znaczy to, że każda analiza konfiguracji formalnej musi być dokonywana równocześnie z ustaleniem efektów komunikacyjnych tejs konfiguracji. Głównym celem analizy komunikacyjnej jest więc ustalenie relacji między

¹⁰ *Ibidem*, s. 157–158.

¹¹ Por. A. Awdiejew, G. Habrajska, *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2004.

rozkładem formalnym a układem komponentów przekazywanej treści¹². Nurt badań komunikacyjnych wypracowuje własną metodologię opisu, nie znaczy to jednak, że w badaniach tak złożonego i dynamicznego obiektu, jakim jest proces komunikacji językowej, nie docenia i nie wykorzystuje osiągnięć innych opcji badawczych.

Do głównych założeń metodologicznych (tzw. aksjomatów komunikatywizmu), istotnych dla opisu przyimków, należy zaliczyć rozróżnienie trzech poziomów funkcjonalnych języka: ideacyjnego, interakcyjnego i organizacji dyskursu, założenie, że leksykon stanowi integralną część gramatyki komunikacyjnej, a podstawową jednostką przekazu komunikacyjnego na poziomie treści jest układ predykatowo-argumentowy. Wszystkie elementy leksykonu – leksemy w gramatyce komunikacyjnej – zostały podzielone na termy i operatory. Definiowany wcześniej w tradycyjnej klasyfikacji części mowy przyimek należy tutaj do klasy operatorów. Operatory, w odróżnieniu od termów, nie mają ściśle określonego znaczenia ideacyjnego. Są całkowicie zależne znaczeniowo od występujących z nimi termów, pozwalają na ich łączenie i modyfikację znaczeniową oraz w różny sposób organizują przekaz komunikacyjny. Tradycyjnie leksemy te opisywano jak służebne, przeznaczone do łączenia i modyfikacji leksemów głównych (znaczących). Funkcje operatorów różnią się w zależności od poziomu językowego (ideacyjny, interakcyjny, tekstowy), na którym występują¹³. Przyimki stanowią, wraz ze spójnikami, klasę operatorów ideacyjnych – konektorów. Przyimki są operatorami, które łączą się z rzeczownikami, tworzą grupy formalne o różnym znaczeniu informacyjnym, które jest wynikiem współdziałania znaczenia kategoryalnego przyimków i znaczenia leksykalnego wchodzących w skład tych grup rzeczowników i przymiotników. Prototypowe dla większości przyimków znaczenie przestrzenne ulega w tym wypadku różnym interpretacjom. Pozwala to na zastosowanie formalnych grup przyimkowych dla wyrażenia różnorodnych sensów informacyjnych¹⁴. Analizując przykłady:

- 1) zejść z góry
- 2) krzyczeć z bólu
- 3) recytować z pamięci,

łatwo dostrzec wyraźne różnice w interpretacji zarówno sensu kategoryalnego przyimka, jak i ogólnego sensu całej grupy. Widoczny jest również związek tego sensu z predykatem prymarnym. Potwierdza to więc przyjęte przez badaczy założenie, iż przyimek łączy predykat z rzeczownikiem (grupą imienną), którą rządzi w sposób formalny. W podanych przykładach przyimek z wymaga formy dopełniacza, reprezentując odpowiedni sens kategoryalny. Przykłady 2) i 3) nie wyrażają już sensu przestrzennego. Sens tych wypowiedzi jest wynikiem reinterpretacji tego sensu pod wpływem znaczenia leksykalnego zastosowanych w wypowiedzeniach rzeczowników.

¹² *Ibidem*, s. 21.

¹³ *Ibidem*, s. 73.

¹⁴ *Ibidem*, s. 91.

Przyimek w płaszczyźnie komunikacyjnej można więc określić jako ideacyjny operator relacyjny. W procesie interpretacji znaczeń przyimka w komunikacji konieczne wydaje się uwzględnianie jednocześnie prawostronnego i lewostronnego kontekstu przyimka. Przyimek wraz z rzeczownikiem tworzy wyrażenie przyimkowe, którego pojawienie się w określonej pozycji w komunikacie jest z kolei determinowane przez składnik lewostronny, najczęściej predykat czasownikowy lub inną jednostkę językową. W tym ujęciu przyimek stanowi swoisty „pomost” pomiędzy elementami komunikatu. Dlatego w procesie analizy istotne jest, po pierwsze, określenie pozycji przyimka (konstrukcji przyimkowej) w strukturze komunikatu, a więc jego obecność w predykcji prymarnej lub sekundarnej.

Z komunikacyjnego punktu widzenia różne jednostki językowe są predestynowane do pełnienia określonych funkcji w strukturze komunikatu. Twórczy proces interpretacji zakłada przejście od rozkładu formalnego do komunikacyjnego, czyli od relacji formalnych do relacji sensu. Zgodnie z tymi założeniami można próbować interpretować sens komunikacyjny wyrażen przyimkowych w ramach pewnych struktur, w których określony przyimek jest pewną stałą = PREP., a zmiennymi (X/Y) są komponenty wypowiedzenia łączone określoną relacją wskazywaną przez przyimek, np.:

X – PREP. – Y czyli: X Z Y X POD Y X NA Y itp.

Analizując konkretne przykłady:

- 4) chłopak z walizką
- 5) chłopak z dziewczyną
- 6) chłopak z wąsami,

widzimy, że struktury te prezentują dwa obiekty styeczne, przyimek z jest w danych strukturach wykładnikiem relacji styczności, natomiast charakter „wiązaných” obiektów nazywanych przez rzeczowniki wskazuje kierunek poszukiwania elementu wiążącego. W tym wypadku są to różne implicytne predykaty:

- chłopak z walizką [nieść, trzymać]
 chłopak z dziewczyną [towarzyszyć, być]
 chłopak z wąsami [mieć]

Jak widać, konstrukcja przyimkowa stanowi tu pewien skrót, kompresję predykatu. Analogicznie można analizować parę przyimków *POD / NAD* – wskazujących w przestrzeni mentalnej relacje hierarchii: dominacja / zależność, np.:

- 7) podpisać się pod... – „wyrazić zgodę, poddać się woli innych...”
- 8) przyszedł pod krawatem – „oficjalnie, zależność w hierarchii społecznej”

Jest to propozycja, a zarazem próba przedstawienia ogólnych modeli interpretacji wyrażen przyimkowych na płaszczyźnie komunikacyjnej. Na tym etapie badań nie można stwierdzić, czy ten kierunek analizy przyniesie oczekiwane rezultaty. Być może nie uda się wskazać wszystkich sensów komunikacyjnych wyrażen przyimkowych, bo, jak wiadomo, język jest nieprzewidywalny, ale chyba to nas w nim właśnie najbardziej fascynuje.

Literatura

- Awdiejew A., Habrajska G., *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2004.
- Laskowski R., *Podstawowe pojęcia morfologii*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzyczkowa, R. Laskowski, H. Wróbel, PWN, Warszawa 1984.
- Milewski T., *Językoznawstwo*, PWN, Warszawa 1965.
- Przybylska R., *Podejścia metodologiczne w opisie semantycznym przyimków*, [w:] *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, red. M. Grochowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Przybylska R., *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Universitas, Kraków 2002.
- Wróbel H., *Co to są leksemy funkcyjne?*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Toruń 1995.
- Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, red. M. Grochowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.

О чем сообщает предлог? (Предложение коммуникативного анализа предлогов на фоне других примеров трактовки вопроса)

Резюме

Настоящая статья посвящена проблеме анализа значений предложных конструкций. В ней подчёркиваются основные проблемы; связанные с лексико-семантической функцией предлогов в высказывании. Здесь перечислены разные методологические аспекты изучения предлогов: 1) дескриптивный подход; 2) структурный подход; 3) логический подход; 4) функциональный подход; 5) контекстуальный метод; 6) когнитивный подход и их критический обзор.

В статье представлена тоже попытка составить общую модель анализа и интерпретации предлогов и предложных конструкций в коммуникативной грамматике.